

Қазақ әдебиетінің классигі, көрнекті ғалым, академик
М.О. Әуезовтің 125-жылдығына арналған

«МҮХТАР ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІ»

атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 29 қыркүйек 2022 жыл

Кыяхметова Ш.А.,

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің
қауымдастырылған профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты.*

Джакыпбекова М.Т.,

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің
қауымдастырылған профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты.*

М. ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ПЕЙЗАЖ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ

Уақыт пен халық сынынан өткен М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы және осы қайталан-бас туынды жазу барысындағы ұлы жазушының ұланғайыр еңбегі мен ғажайып шеберлігі жайлы толғаныстар ғасырымыздың орта шенінде бастау алып еді, әлі өз арнасын кеңейтіп жалғасып келеді. Романмен жарыса шыққан алғашқы бағамдаулар тек өз тілімізде ғана емес, өзге тілде де жарық көре бастады. Осынау жарты ғасыр уақыт ішінде М. Әуезовтің сырлы суреткерлігі мен дара дарындылығы жан-жақты ашылып келеді. Десек те, ол туралы айтылар сөз алда. Оның шығармашылық шеберлігінің ашылмаған сан қырлы иірім, құпиялары әлі де өз оқырмандарымен қауыша алмай жатыр десек артық айтпағандық болар деп ойлаймыз.

Көрнекті ғалым Р.Бердібаев «М.Әуезов -халқымыздың ең тандаулы табиғат жыршысы» деп, үлкен баға берген екен [1, 92]. Бұлай айтуына себеп болған көркем прозаларындағы пейзаждың классикалық үлгілері болып табылатын тамаша табиғат суреттері, оны берудегі жазушы қаламының күдіреттілігі.

А.Байтұрсынов: «Кез келген орта сияқты қазақ даласы да жүздеген жылдар бойына өзінің табиғатына лайық ұлы перзенттерін туғызып келеді» [2, 123] деген екен. Байқап отырсақ, М.Әуезов қаламына тиек болған Шыңғыс тауы әлемге бірін-бірі танытқан екі ғажайып тұлғаны өмірге әкелген екен. Осы қасиетті өлкенің сұлу табиғатын қос ұлан өз туындыларына Темірқазық етіп алып, ыстық перзенттік сүйіспеншілікпен жырлап өткен.

М.Әуезов табиғат құбылыстарын, бір жағынан, таза пейзаж тұрғысынан келтірсе, екінші жағынан, көркемдік әдіс ретінде пайдаланады. Адам образын келтіруде мінез – құлқын, психологиясын, көңіл-күй толғанысын портретін ашуда қолданылады. Сонымен қатар оқиға мен табиғатты біртұтас бірлікте қарастырады. Шеберлігі сонда, табиғат көріністерін өте сарандықпен енгізеді және ретті жерінде жымдастыра келтіреді.

Ғалым-зерттеуші А.Нұрқатов: «М.Әуезовтің қолдануында пейзаж оқиғаның болған орны мен мезгілін дәл көрсетіп қана қоймай, сонымен бірге, ол әрқашан адамдардың характерлерінің типтік сипаттары мен олардың өзара қатынастарын мейлінше мол ашуға да қызмет етеді» [3], – дейді.

Көркем әдебиет, әсіресе сюжетті, эпикалы ұзын ырғақты шығармалар табиғат суретінсіз болмайды. Шығармада пейзаж орналасып отырылуы ол туындыға әдемілік көрініс береді.

М.Әуезов осындай көркемдік әдісті романының бүкіл өнбойында пайдаланып отырады. Роман жас Абайдың туған дала туралы уыз ұғымымен басталады. Үлкен өмір жолына аяқ бпсқалы тұрған Абай көңілі қандай таза болса, табиғат-ана құшағы да соншалық жаймашуақ маужыраған, мамыржай жайдары боп көрінеді. Шәкірт баланың көңілінің таза кезінен бірге суреттелген табиғат аясы Абай есейген сайын бірге толысып, бірге құбылып, бірге жанданып, жауынды жел, ысқырынған аяз, боранды дала, сүреңсіз күз, ақ шапақты таң, балбыраған жаз, құлпырған көктем болып қатар беріледі.

М.Әуезовтің осы романды жазуға біраз ғұмырын арнағандығы баршамызға мәлім. Көркем дүниенің өмірге келуі үлкен толғақты қажет ететіндігі де айқын. Шығарма желісіндегі әр эпизод, әр деталь, әр кейіпкер қашан қалай орналасуы керек, оны қандай көркемдік әдіспен жеткіземін деген сұрақ төңірегінде М.Әуезов те көп ой толғаған, оны өз естелігінде айтып та кеткен. Сол естелігіне сүйенер болсақ, роман жазуға даярлық үстінде алдын ала табиғат көріністерін қашан, қалай енгізу керек деген мәселелерді ескеріп отырған екен. Мысалы, кейіпкер образын ашуда, портретін жасауда, олардың көңіл күйі мен сезімін беруде белгілі бір оқиға алдында табиғат суреттерін қалай, пайдалана керек екендігіне алдын-ала әзірлік жасаған. Абайдың рухани толысу жолын көрсету әрдайым табиғат тылсымын пайдаланған. Абай мен Павловтың кездесуін жазар алдында: Ертіс жағасы, бейуақ, қала көрінісі, Абай психологиясы деген кітапшасындағы алдын-ала әзірленген түртпелерді пайдаланған. Енді осы түртпелер романында қалай көрініс тапқан: «... Тағы бір шақта сол түн мұнары қоршап тұрған, бірақ айқын белдің ар жағынан сібірлеп ақ шапақ білінеді. Тез өзгеріп, түн жиегін түре серпіп, тамаша ашық мамыр майының аспаны білінгендей. Сүттей таза аспанды, кең әлемді таң шапағы сәл қызғылт сәуле нұрлантип келе жатқандай...» [4, 85]. Автор Абайдың Павловпен кездесуін осындай сәтте алып, оның рухани өсуін психологиялық параллелизм тұрғысында өте шеберлікпен көрсетеді. Осы бейуақ, үмір кезеңін суреткер жиі пайдаланған. Роман басында Абайдың әжесі мен анасына ертегі тыңдап, біруақ ойға түсіп, қиял кезіп кететін кезеңі де осы мезгіл [4, 69]. Тағы бірде, әкесі Құнанбай мен Бөжей арасындағы араздықтың арты тынышталған тұста Абай тағы да табиғатпен тамырласып кетеді... Кейде бір іші пысып, жүдеу тартса, немесе бір нәрсеге ырза боп, көңілі өрбісе, осылайша жалғыз кетіп қалушы еді... Күн кешкіргенмен әлі батқан жоқ екен. Қала желкесіндегі әсем таудың қарағайлы жотасында қызыл арай сәуле бар... Бүгін Абай көңілі дүниенің бар көрінісінен бітім, жарастық іздеген бір мейірімділік халінде [4, 85]. Автор Абайдың гуманистік мінез-құлқының қалыптасуы табиғаттың бірлігімен ашық көрсетеді. Абай өміріне із қалдыратын оқиғаларды суреттегенде жазушы іңір кезеңін алуға тырысқан: «Іңір кезеңі, күн мен түннің ауысар шағы, тыныштық толас тапқан мезет. Батар күнмен бірге өкініш пен үміт, мұң мен нала, сезім мен қиял арпалысқа түсіп, адамды алыс армандарға жетелейтін тылсым тыныштыққа бөлеген уақытын бір мезгілі. Осы бір кезеңді жазушы шеберлікпен шығармасына қиюластырып әкелген... Ымырт тақау сияқты. Самамырай бастағаны ма, жоқ батар күннің жауын бұлты арқылы себездегені ме, әйтеуір батыс жақта, көкжиек үстінде сарғыш мұнар сәуле бар. Сөнер үміт, үзілер тірліктей, жүдеп, талмаурап жатқан соңғы сәуле. Сөнер үміт, үзілер тірліктей, жүдеп, талмаурап жатқан соңғы сәуле. Аздан соң ол да сүлдері азайып барып, бәсеңдей берді. Сарғыш сәуле сұрғылт тартты. Тағы бір сәттен соң күңгірттене барып, қара-қошқыл қызғылт реңге кірді. Көгілдірленіп барып, мұңды, қоңыр аспанның түн мұнарына жол берді...» [4, 303]. Осы кеште Абай Тоғжан боп келген Әйгерімімен жолығады. Абайдың бүкіл өкініш-наласы, үміті, қуанышы қоңыр кеш арқылы беріледі. Автор болар оқиғаға оқырманды алдын-ала дайындайды. Соның нәтижесінде Табиғат-Оқиға-Адам бірлікте, біртұтас қамтылады. Кейіннен Үмітей-Әмір, Мәкен-Дәрмен оқиғалары да осы әдіспен беріледі. Ә.Байтанаев сөзімен айтар болсақ: «М.Әуезовтің пейзаждарынан үш түрлі қасиет көруге болады:

- А) пейзаж образ әрекетіне араласады;
- Ә) не ол әсерлі, әдемі сурет болады;
- Б) не ол философиялық қорытынды жасайды.

Араға талай жылдар салып, Абай мен Әйгерім сезімі де жұқарады. Оған себеп: Абайдың Салтанатпен сырлас болуы. Осы оқиғаны естіген Әйгерім сезіміне жарықшақ түседі. Оның қызғанышын, қорлануын азушы былай суреттейді: «Әйгерім ағарып атқан таңның түңлігі жабулы үйге сәл ғана көкшіл тартып кірген сәулесімен ақшылданып сазара түсті... Салқын атқан таңға қарай жүз берді». [4, 434]. Ал роман желісіне қарар болсақ, Абайдың Тоғжанмен табысып, махаббат басына батқан уақыты да таң алдында болып еді. Тоғжан боп келген Әйгерімнен айрылуы да осы мезет. Таң тек бақыт үшін ғана емес, қайғы мұңын да арқалайтындығын жалаң

түрде емес Абай сезімі, көңіл-күйі, қайғысы арқылы суреттейді. Адам тағдырын табиғат құбылыстарымен араластырып, біріктіріп жібереді, табиғат кейіпкердің ішкі дүниесіндегі психологиялық алайтүлей толғанысына дәлме-дәл ұштасады».

Зерттеуші ғалымдар пікіріне сүйенер болсақ, Әуезов күзді бергенде адам тағдырымен бірге алып, өмірдің жылжып өтіп бара жатқаны, алдағы қызығы таусылған мұңлы ауыр күндерге дайындық сілтеме іспетті келтіреді деген ойлар айтады. Бұл пікірдің дұрыстығына шүбә келтіре алмаймыз. «Абай аға» деп аталатын екінші томның алғашқы тарауы: «Күз аспаны күңгірт, бұлыңғыр. Ауда дымқыл сыз бар. Таң салқыны қазір күздің суық желіне айналған. Маңайда қызарып солған қурайлар көп көрінеді. Бүрінен айырылған тобылғы да қуқыл реңді. Ұзарып сарғайған селеу мен бозғыл көде, жусан – бәрі де жел лебінен қалтырайды...» деп жыл мезгілінің сүреңсіз бір кезеңін суреттеуден бастайды. М.Әуезов күзді осындай кейіпте суреттеуде екі түрлі ұғым береді: бірі Абай көтерген әлеуметтік астар болса, екіншісі Абай өмірінің көктемі, жазы өтіп, күзі келгендігін білдіру. Жазушы күзді осылай суреттей келе, Абай аузына: «... барды жұлқып тастап, басқаша дүниеге кіріп, кірісіп кетем деуге мезгілім кеш тартыпты» деген сөзді салады. Солай ете отырып, адам характерін жасайды.

«М.Әуезов шығармаларында табиғат көріністерінің берілуі – оның суреткерлік шеберлігін танытатын бір қыры. Пейзаждық суреттеуді азушы шығарманың композициялық шешіміне қатыссыз өз алдына дара мәселе деп қарамайды, қайта оны кейіпкердің көңіл-күйін, іс-әрекеті мен мінез-құлқын тереңдетіп айқындау үшін пайдаланады. Роман желісінде Абай өмірінің көктемі, жазы, қысы осы әдіспен берілген. Роман басында Абайдың жаңа өмірге аяқ басуын жыл басы – көктеммен бірге берсе, роман соңында Абайдың өмірден өтуін күз кезіне алып келеді. Абайдың дүниеден өтуінің өзін де табиғатпен тығыз байланыста көрсетеді. М. Әуезовте табиғат пен оқиға немесе табиғат пен кейіпкер арасындағы бірде астастырыла, жымдастырыла берілсе, бірде кереғар (контраст) беріледі. «Бүгін де күз аспаны күңгірт, айнымалы ала бұлт болатын. Абай мен Әйгерімнің бұл кезде тіккен үйлері «қоңыр үй» деп аталады. Күз кезінде тігілетін күзектік жай... Кеше Мағаштар әңгімесін естігелі түн бойы Абай аунақшып, күрсініп қапаға түскен. Кәзіргі күн райы да күңгірт көңілдей. Адамды жүдетіп, тонап, ұдайы иықтан басып тұрғандай. Сол үшін де Абай тым құрыса қиялымен басқа өмірге, өзі сүйген басқаша көңіл мекеніне кетуге тырысады. Пушкинмен сыр қосып жүдеген көңіл жұбаныш іздейді. Жаратылыстың әрбір құбылысын роман желісінде идеяға сай келетіндей етіп қатарластырып өріп отырады. Кейіпкер көңіл-күйі бөлек өрілмейді. Осы жағынан келгенде табиғат құбылыстарын кейіпкер күйімен жақын байланыстырудың қас шебері.

Күздің сұрықсыз, бұлыңғыр суреттері көңілсіз оқиғаның болатынын алдын-ала білдіріп отырады. (Еңлік-Кебек еске алу кезеңі, Абай өлімі, Мүсәкүл соғысы, т.б.).

Табиғат пен оқиға, немесе табиғат пен кейіпкер арасындағы бірліктің контраст арқылы берілуі де романда жиі кездеседі. Роман басында Қодар мен Қамқа оқиғасы айтылады. Оқиға трагедиямен аяқталады. Бір таңқаларлық жай автор осы қанды оқиға болған мезгіл етіп дүниенің бәрі жаңарып, құлпырып тұрған көктем кезін алады. «... Жарқыраған май күні бір түрлі боп нұрланып, тамылжып тұр. Аспанда ұсақ қана ақ мамық бұлттар қалқиды. Айналадағы жазық пен төбешіктің бәрі де алқара көк. Қызғалдақ, жауқазын, сарғалдақ, бәйшешек дегендер қызыл, сары, көкшіл түстермен құлпырып жайнайды» [4, 23]. Осы жолдарды оқығанда оқырман адам сезіміне әсер етерлік қуанышты жағдай болатындай әсерде отырады. Бірақ жағдай мүлдем басқа арнаға ауысып кетеді. «Әлдекімнің рақаты, әлдекімдердің қызығы, сайраны үшін болар. Жалғыз-ақ мынау екі қаралы үшін ол жоққа тән» деп болар сұмдықтың жақындағанын сездіреді. Тамаша табиғат аясында да жауыздық істелетінін үлкен реалистікпен суреттейді. Сол сияқты Әбіштің өмірден өтуі де контраст арқылы беріледі. Жалпы, өлім батар күнмен таласа келеді. (Бөжей өлімі). Ал Әбіш таң алдында үзіледі. Таң – өмір жалғасы. Әбіштің таң алдында өтуі – бір өмір үзілгенмен, оның жолын жалғастырар өрендер бар, өмір жалғасын табады деген ұғымды береді. Осындай әдіс-тәсілдер шығарманың мазмұндық, көркемдік сапасын арттыра түседі.

Романда жер, тау, су, қыстау, жайлау аттары өзгеріссіз сол қалпында алынып, оқиғаның солармен бірлігін танытады. Ералының кең жазығын аралап жүреген Абай Ақшоқы биігіне келгенде Еңлік-Кебек тағдырын еске алып, қасындағыларға тебірене, толғана отырып айтып береді. Осы әңгімеден кейін «Еңлік-Кебек» дастаны дүниеге келеді. Табиғат айдын біресе мысын басып, жер етеді, бірде күш, жігер, қайрат береді, бірде терең толғанысқа жетелейді. Автор пейзаждық көріністі көбіне Абайдың қабылдауы арқылы береді. Абайды тебірендіре, толғандыра отырып, негізгі тақырыптарға ауысуға дайындық жасайды.

Автордың табиғат көріністерін қолданудағы ендігі бір табысы – кейіпкер портретін жасауда пайдалануы. Тоғжан портреті «... толықша келген, аппақ жүзді, қырлы мұрын, қара көз қыздың жіпжіңішке қасы да айдай боп қиылып тұр» [4, 109] немесе «... ақ етің аппақ екен атқан тандай» [4, 115]. Әрине бұл ауыз әдебиетіндегі теңеу, бірақ соны жазушы прозаға иіп әкеп, өте шеберлікпен қиюластырып тұр. Құнанбай портретін берерде: «қазіргі түсі қыраулы қыстай, жат сезіліп» немесе «алыс, биік сықылды, қатқыл суық ызғарлы сезілетін Құнанбай деген мырза» деген сөз орамдарын пайдаланған. Әйгерім портреті: «ақша қарға аунаған қызыл түлкідей».

М.Әуезов кейіпкер портретін біреуде ғана емес, мінез-құлқын ашу үшін де табиғат көріністерін ұтымдылықпен пайдаланады. Жұманның мылжыңдығын, Тәкежанның сарандығын, әкесінің қаталдығын, Базаралының азаматтығын, Мағыштың махаббатқа адалдығын ашып көрсетуде де пейзажды қиюластырған.

Роман басында Абайдың елге оралуы көктем кезінде болады. Осы мөлдіреген табиғат роман соңында ақ қар астында ақ кебінге оранған өлік секілді суреттеледі. Туған даласын өзінің уыз махаббатымен сүйген жас шынар құлады. Өмірден Абай өтті. Жас шынар – ел баласы, ел қамқоры бола білген Абайдың символикалық бейнесі. Жазушы осы символиканы образ арқылы Абайдың бүкіл ғұмырын, еңбегін, шығармашылық өмірін, қайталанбас тұлғасын көз алдымызға елестетеді. Бұл жазушының қас шеберлігін көрсетеді.

Түйіндей айтар болсақ, М.Әуезов табиғат көріністерін шығармасында сарандықпен пайдаланған, бірақ өте ұтымды пайдаланған. Табиғатты жалаң түрде суреттемей, адам-табиғат-оқиға тұтастығын сақтай отырып өрнектейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бердібаев Р. Мұхтар шыңы. – Алматы: Ғылым, 1972 ж.-217 б.
2. Байтұрсынов А. Ақжол, Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1998- 464 б.
3. Нұрқатов А. Мұхтар Әуезов. – Алматы: Искандер, 2010 ж. – 321 б.
4. Әуезов М. Абай жолы. Роман – эпопея. 1-4 том. adebiportal.kz.
5. Мәдібаева Қ., Мүлік Д. Қазіргі қазақ әдебиеті.- Талдықорған: ЖМУ, 2017.- 268 б.
6. Сыдықов Т. Сұңғыла суреткер һәм көркемдік шындық диалектикасы. Монография .- Талдықорған: ЖМУ баспасы, 2012.- 342 б.

Меруерт Советова,
*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің 2-курс магистранты
e-mail: sovetova-m@mail.ru
Ғылыми жетекшісі: Темірболат А.Б.
филология ғылымдарының докторы, профессор*

М.ӘУЕЗОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ

Көркем әдебиеттің басты тартымды белгілерінің бірі – оның адамның ішкі әлемінің құпияларын ашуы, рухани қозғалыстарын күнделікті, қарапайым өмірде адам жасамайтындай дәл және айқын білдіру қабілеті деп түсіндіріледі. Психологизмдегі ескі (өткен) әдебиеттің ұзақ тарихи өмірінің құпияларының бірі: адамның жаны туралы сөз болғанда, ол әр оқырманмен өзі туралы сөйлеседі. Яғни, кез келген оқырман шығарма барысында өзің көре алуы мүмкін немесе кейіпкер мінезінен өзіне жақын қасиетті таба алады.

Әдебиеттанудағы «психологизм» деген атауға нақты да толық жауап беру күрделі ғылыми мәселе болып табылады. Психологизм мәселесінің қазіргі әдебиеттегі жай-күйіне тоқталмастан бұрын, әлем әдебиеттануындағы бұл мәселе жөніндегі негізгі анықтамаларға тоқталып шықсақ: «Әдеби терминдердің энциклопедиясы мен түсіндірмесі» сөздігінде: «Әдебиеттегі психологизм – шығарманың эстетикалық әлемін құрайтын кейіпкерлердің ішкі ойын, толғанысын, рухани күйзелісін терең әрі детальді түрде бейнелеу»- десе, орыс «Әдебиеттану сөздігінде»: «Психологизм – адам психологиясын тұлғаның қимылындағы, іс-әрекетіндегі импульстер мен стимулдардың жиынтығы ретінде қарайтын әдеби талдаудың түрі» деп көрсетілген. С.Ожеговтың «Орыс тілі сөздігінде»: «Психологизм – психикалық, жан күйзелістерін терең суреттеу», – деп қысқа да нұсқа анықтама берілген.

Прозадағы психологизм мақсаты – кейіпкердің сезімі мен эмоциясын, оның ішкі жан дүниесін, күйзелісі мен толғанысын толық та терең бейнелеу. Бұл туралы В.Хализев: «Адамның ішкі әлемі, оның ішінде оның ниеті, ұмтылысы, саналы сезімдері, сондай-ақ бейсаналық саласы шығармаларда әртүрлі жолдармен беріледі» деп жазған болатын.

Психологизмнің XX ғ. көркем әдебиетінде күшеюі, эстетикалық тұрғыдан жетілуі заңды құбылыс. Сол дәуірдегі қоғамдағы әлеуметті өзгерістер әдебиетке де әсерін тигізді. Формаларды пайдалана отырып әдебиет күрделі психологиялық күйлерге, интуициялық мәселелерді шешуге, жеке адамның ішкі сезім құбылыстарын зерттеуге мүмкінді алды. Рухани өмір қайшылықтарын, адам жанының диалектикасын зерттеуге алғашқы қадам жасалына бастады.

Қазақ әдебиетіндегі психологизм мәселесін жете зерттеген әдебиеттанушы, профессор Б.Майтанов: «Көркем әдебиеттегі психологизм табиғаты – ғылыми, әдеби мәні мол күрделі мәселе» – деп баға береді.

Көркемөнер – ой мен көңілдің ажырамас одағы. Әрбір туынды онда бейнеленетін өмір суреттерінің толымдылығы және шынайылығымен бағалануға тиіс. Көркемдік – шынайылық болса, оны ұғындыратын әрі ұғатын адамдар жалпы үрдістерден өзге жеке сезімдік әуендерді тыңдауға бейім. Сондықтан, көркем шығармадағы өмір шындығының ең жоғары деңгейі психология заңдылықтарымен сабақтас. Қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық-эстетикалық, шығармашылық феномен – психологизм.

Психология немесе жантану ғылымының пән сөздерін әдеби талдауда қолданған ғалым – Ахмет Байтұрсынұлы. Ғалым әдебиетті жан-жақты зерттеп, сөз өнеріндегі жанрлардың әрқайсысына ұлттық танымға сәйкестендіріп әдеби атау берген. Ол психологиялық прозаның жанрлық, стильдік ерекшеліктерін айқындайтын теориялық тұжырымдарын «Әуезе яки әңгіме түрлі сөздер», «Толғау түрлері» атты тарауларда көрсеткен: